

RÁTKA, HERCEGKÚT ÉS KÁROLYFALVA NÉPI ÉPÍTÉSZETE

KAVECSÁNSZKI GYULA

Rátka, Hercegekút (Trautsondorf) és Károlyfalva (Karlsdorf) a „történelmi Zemplén” területén a Hegyalján található. Ez területileg a hegység déli, délkeleti és délnyugati szegélyterülete. A Hegyalja, a Zempléni hegyvidéken megkülönböztetett négy etnográfiai terület egyikét jelenti.¹ A XVIII. sz.-tól itt alakul ki folyamatosan a Hegyalja híres szőlő- és bortermelő gazdasága. A történelem viharai nem kímélték ezt a vidéket, emlegetik a szabadságharcok földjének is. A táj kultúrája nagy hatással volt az egész magyar népre, itt alakult ki az irodalmi nyelv.

Rátka a hasonló nevű patak mellett fekvő település, Tállyától alig két km-re található. Lakói eredetileg magyarok voltak. A falu első birtokosai 1456-ban a Kállayak voltak. A község ebben az időben *Rathka* alakban szerepel, 1549-től több család is birtokolta. 1567-ben a töröktől elpusztított falvak között sorolják fel. 1592-től Melczér Péter a földesúr, majd ezt követően Alaghy Ferenc és a Rákócziak. 1647-ig a község a tállyai vár tartozéka volt, 1674-ben Regécz várának adózott. 1750-ben Johan Leopold Donath Trautson herceg németeket telepített a faluba. A hercegi család kihalása után a kincstár kezelte, majd 1808-ban herceg Bretzenheim Károly Ágostnak iktatták birtokába. Később a Melczér család, majd báró Melliott György is birtokolta. Nevüknél fogva említést érdemelnek a ma is használatos földrajzi nevek: Medgyes, Istenhegy, Vargapadihegy és Holt-völgy (dülő nevek). Rátkával együtt említenek némely XV. sz.-i oklevelek egy *Koldó* nevű falut is, mely akkoriban a tokaji vár tartozéka volt. Ennek ma a *Kódu* nevű patak tartja fenn emlékét.²

Hercegekút (Trautsondorf). Területileg a Rákócziak birtokához tartozott. 1750-ben Trautson herceg ide is németeket telepített a Schwarzwaldból. A falu történelmét ettől az időtől lehet nyomon követni. Az alapító család kihaltával a községet a sárospataki uradalomhoz csatolták. Nevét a múlt század végén változtatták Hercegekútra, utalásképpen a betelepítő hercegre 1903-ban a falu nagy része leégett.³

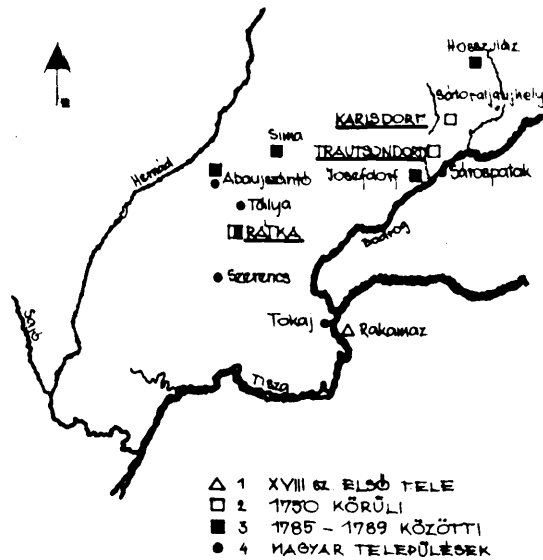
Károlyfalva (Karlsdorf). A Rákóczi-féle birtok része volt, Sárospatak szomszédságában. 1752-ben Trautson herceg erre a területre is német telepéseket hozott és a telep fia, Károly után nevezte el. A család kihalása után a falu a kir. kamarai uradalom része lett. 1841-ben és 1894-ben jórészt leégett.⁴

1. Szabadfalvi J., 1981. 12–13.

2. Fényes E., 1844. 410.; Borovszky S., 1940. 207., 102.

3. Fényes E., 1844. 411.; Borovszky S., 1940. 52., 196.

4. Fényes E., 1844. 408.; Borovszky S., 1940. 58., 198.

1. kép. Német települések a Tokaj-Hegyalján

Mindhárom falu történelmében döntő jelentőségű a XVIII. sz. elején, az 1750-es években végrehajtott telepítés. A töröktől elpusztított Rátka helyén új falut építettek a betelepített németek, Hercegekút és Károlyfalva történelmét pedig a telepések megérkezésétől lehet számítani, hiszen a falvak helyét jórészt erdőből kellett kiirtani. A magyarországi német telepítésnek több oka is volt.

A XVIII. sz. elején 1711-ben, a Rákóczi szabadságharc bukása után a hatalmas birtokokat az egész országban a Habsburg-ház hűséges nagyjából osztrák, német kiszolgálói kapták meg. Az új birtokosok hozzákezdtek az elnéptelenedett területek betelepítéséhez, a szétzilált gazdaságok beindításához. Természetesen elsősorban Németországból hoztak parasztokat (Bauern) vagy obsitos katonákat (ausgedinte Soldaten), akiket jobban ismertek és akiknek munkájában jobban megbíztak. A telepítést (Kolonisation) az egyház is támogatta, mert a német parasztok egy része katolikus volt és ez kedvezett a katolicizmus erősítésének. A telepítések részben állami, részben magán kezdeményezésűek voltak. A Tokaj-Hegyalján a XVIII. sz.-ban három telepítési hullám ismert, melyet a betelepítés térképén jól nyomon lehet követni.⁵ A Rákóczi-család birtokait az osztrák Trautson herceg kapta. Rátka, Károlyfalva és Hercegekút telepítése a herceg magánjellelű kezdeményezése volt az 1750–1754-es években.⁶ (1. kép).

A gazdasági okok mellett a telepítések politikai oka volt, hogy az országban tovább növekedett a német nemzetiségi területek száma, ez a Habsburg-ház helyzetét szilárdította. A németek vándorlásának (Wanderschaft) németországi okai is voltak.⁷

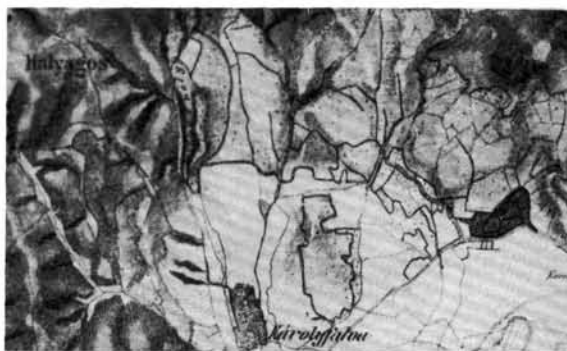
5. Balassa I., 1975. 72–80.

6. Balassa I., 1975. 67–68–70.

7. Balassa I., 1975. 69.; Lengyel I., 1969. 234–240.

2. kép. Rátka a II. katonai felmérés idején (1829–1866) Bp. Hdt. Múzeum

3. kép. Károlyfalva a II. katonai felmérés idején (1829–1866) Bp. Hdt. Múzeum

A XVIII. sz. elején Németország egyes részein, de főleg Baden-Württemberg tartományában a lakosság számának nagyarányú növekedése elszegényedéshez vezetett és ezért sokan indultak vándorútra munkát és új hazát keresni.

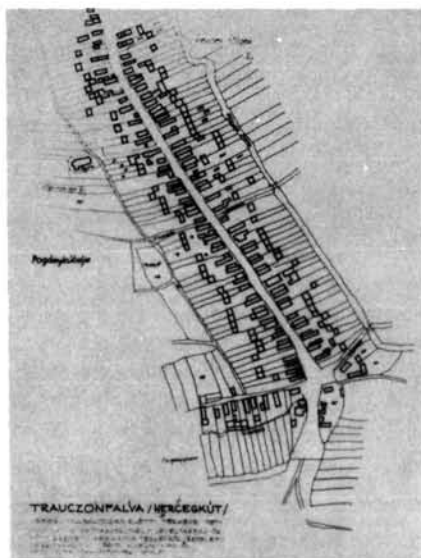
A hagyomány szerint és a kutatások alapján is megállapítható, hogy a három falu telepesei Badenből, a Fekete Erdőből (Schwarzwald) jöttek, feltehetően *Schiltach* és *Lehengericht* vidékéről.⁸ E tájra jellemző neveket lehet találni, ilyenek: Herkli, Progli, Merli, Kerli, Matesz. A távoli német tájak emlékét őrzik a dülő nevek is pl.: Hübel-dülő, Hin- és Um dülők Károlyfalván. Mindezt a falu öregjei is így tudják. Károlyfalván *Lauber József* Rákóczi u. 67. sz., valamint *Burger Ignác* tudomása szerint 16 család jött és később három visszament. *Balassa Iván* is 16 családot említ. 1785-ben újabb 29 család települt ide. A családok 15 hold földet kaptak és kaszálót. Ez több volt mint amit Hercegkút és Rátka telepesei kaptak és ez kezdeti előnyhöz és jobb módhoz vezetett. Ugyancsak Balassa említi, hogy Károlyfalva lakói valószínűleg 1752-ben települtek át Hercegkútról a jobb életfeltételek miatt. A német telepések jól értettek a szőlőműveléshez. A károlyfalviak mint vincellérek is dolgoztak a környéken.⁹ A hercegkútiak télen az erdőben dolgoztak, nyáron elszegődtek részes aratónak. A rátkaiak országos hírű dohányt termesztettek.¹⁰ A legjellegzetesebb német családnevek ma is megtalálhatók. Ilyenek: *Stumpf, Lauber, Hauser, Burger, Frei* stb.

Település képe – Telek. A Zempléni-hegység rendkívül tagolt térszíni formái jelentős mértékben meghatározzák a falvak, települések szerkezetét. A hegység belsejében a domborzati viszonyok miatt a települések terjeszkedési lehetősége erősen behatárolt, rendszerint egy-egy patak vagy út vonalát követi és egyetlen utcából áll. A Hernád völgyében és a Hegyköz belső medencéjében a többutcás megjelenés a jellemző. Morfológiai szempontból Rátka, Hercegkút és Károlyfalva egyaránt a soros utcás, szalagtelkes települési formába sorolható. Az itt közölt katonai felmérések térképanyaga és az úrbéri

8. *Lengyel I.*, 1969. 234–240.

9. *Balassa I.*, 1959. 45.

10. *Fényes E.*, 1844. 410.

4. kép. Hercegekút úrbéri szabályozás előtti térképe (1871)

5. kép. Károlyfalva határának rendezés utáni térképe (1879. IX. 12.)

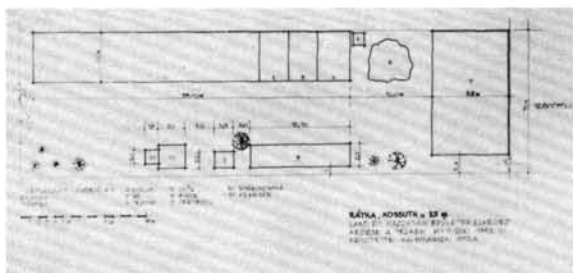
szabályozás térképei ezt kellőképpen dokumentálják, bár meg kell jegyezni, hogy Rátka I. katonai felmérésénél a faluszerkezet meglehetősen „rendezetlen” és csak a II., III. katonai felmérésénél rögzített faluszerkezet a soros utcás (2–3. kép).

A soros utcás, szalagtelkes települési forma jellemzője, hogy a telkek keskenyek és sorban egymás mellett egy út, vagy patak mellett helyezkednek el. Jellemzője még, hogy a belső és a külső telkek szoros egységet alkot egymással. A lakótelekhez közvetlenül kapcsolódik a szántóföld, rét vagy erdő.

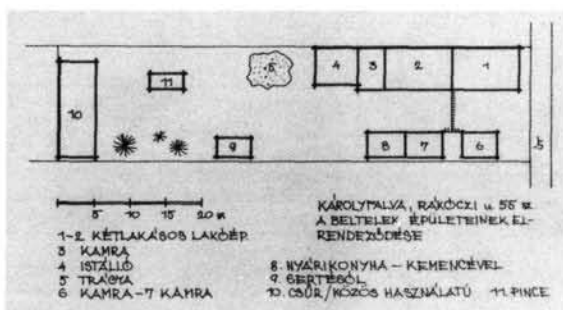
Hercegekút és Károlyfalva a megtelepedés időszakában *irtványtelepülések* voltak. Csak részben őrizték meg eredeti településformájukat, az erdőtelkes sorfalu jellemző vonásait.

A falvak településének vizsgálatánál, a sajátosságok megállapításánál elkerülhetetlen a belső telkek vizsgálata. A telkek mint a nagy egész sejtjei adták a település jellegzetes összképét.

Károlyfalva és Hercegekút települési jellemvonásait mélyebben lehet vizsgálni az itt közölt térképmásolatok (4–5. kép) és a helyszíni felmérések alapján, amelyeket folyamatosan bemutatok. A lakóházak rövid, 4–6 m-es homlokzatukkal közvetlenül az utcára néznek és a házakat az utcától 1,7–3 m-es előkert (Vorgarten) választja el. A lakóházak telepítése, ill. a beépítési mód szinte kizárólagosan *oldalhatáron* álló. Mögöttük helyezkednek el a legfontosabb gazdasági építmények (Wirtschaftsgebäude): a *kamra* (Kammer), az *istálló* (Stall), a *szin* (Lagerungstraum), a *csűr* (Scheune). Ezekkel ellentétes oldalra

6. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. lakó és gazdasági épületek elhelyezkedése

7. kép. Károlyfalva Rákóczi u. 55. sz. a beltelek épületeinek elhelyezkedése

legfeljebb a *hidasól* (Schweinekoben) és a kút került. A legtöbb lakótelekre ez volt a jellemző, de eltérő példákat is találtam. Több lakótelken is megjelent az épülettel szemben a *nyári konyha* és ezzel egybeépítve vagy különállóan a *kemence*. Ez utóbbira Rátkán találtam példákat (Rátka, Kossuth u. 25. sz. (6. kép). Herceggúton a szabadkémények megszűnésével a telkeken megjelent a *füstölő* (pl. Petőfi S. u.).

Mindhárom településre jellemző a bortermelés, ezért a beltelek építményei között megtalálható szinte minden háznál a *pince* is. A pince (Weinkeller) helye nem rögzített a lakótelken. Megtalálható a lakóépülettel szemközti oldalon, de a gazdasági udvar végében is, a lakóépülettel azonos oldalon. Gyakori az a megoldás, amikor a pince lejárata az eresz alatti vetületben a járdáról indul, tehát a pince az alapokhoz kapcsolódik, de ez csupán veremként használatos, nem azonos a borospincével. Azokon a lakótelkeken ahol több család lakott, a helyszűke miatt az oldalkertbe (a lakóépülettel szemközti oldal) építették a kamrákat és a nyári konyhát. Mindkét családnak külön-külön kamrája volt. Erre a beépítési módra azonban csak egyetlen példát találtam (Károlyfalva Rákóczi u. 55.). Károlyfalván a helyszíni felmérések megerősítették, hogy a kétlakásos lakóépületek esetében a gazdák külön csűrben dolgoztak. Ez a károlyfalvai térkép telekosztásán is jól látható. Erre azért volt lehetőség, mert a kétlakásos telkek 900 négyszögöl, az egylakásosak pedig 400 négyszögöl telket kaptak művelésre. Ezenkívül a Rákóczi u. É-i oldalán megfigyelhető, hogy a kétlakásos lakóépület sok esetben két önálló épületet jelentett, egymástól kis távolságra, tehát nem azonos a Rátkán kialakult kétlakásos típusal, amikor egy épületen belül van két lakóegység, de ez utóbbi szintén megtalálható Károlyfalván (7. kép). A sá-

8. kép. Hercegekúti csűrök (A képek a szerző felvételei)

9. kép. Rátka, Kossuth u. 53. sz. lakóépület és kerítés

toraljaujhelyi levéltárban megtaláltam azt a térképanyagot, melynek alapján a múltat és a jelent is nyomon lehet követni és tanulmányozni lehet a településszerkezetet, a telkek felbontását (4–5. kép). A telkek funkcionálisan két nagy részre oszthatók: udvarra (Hof) és a kertre (Garten). A lakó- és gazdasági udvar ritkán válik el egymástól, de léckerítéssel való leválasztása gyakori. Ez elsősorban Károlyfalvára jellemző (Rákóczi u. 49. és 39.). Ezeknél a kerteknél azonban utcai kerítés nincs.

Károlyfalva és Hercegekút esetében a gazdasági udvart és a kertet a csűrök a telkeken keresztbe állva elválasztották egymástól. Erre még ma is találtam példákat Károlyfalván (Rákóczi u. 51. és Petőfi u.). A térképmásolaton (4–5. kép) látható, hogy a csűrök a telkek határán összeértek és így szinte védelmi jelleggel zárták körül a falut. A legáltalánosabb a 3–4 egységből álló összeépítés, de a térképen megfigyelhető 8–9 csűr együttes építészeti megjelenése is. Hercegekúton mindez ma is megfigyelhető, szinte minden lakótelken megtalálható a csűr (8. kép).

Rátkán a csűrök elhelyezkedése másképpen alakult mint a másik két faluban. Főleg a falu elején, (Kossuth u.) az erdőtelkes településnek megfelelően, a csűrök a gazdasági udvar, ill. az egész telek végén, határán álltak és lezárták azt. A csűr mögött a dűlőút és a szántóföldek találhatóak. A learatott gabonát és a begyűjtött szénát közvetlenül a csűrbe szállították a földekről.

Mendöl Tibor a csűrök összeépítését, ill. a falu ilyen módon való lezárását, valamint ennek elterjedését a német betelepüléssel hozza kapcsolatba és a Dunántúl jellegzetes faluformájának tartja.¹¹ A csűrök ilyen formában való összeépítése valóban jellemző a német építkezésre, de csak egyes területekre, elsősorban Sachsen vehető figyelembe ebben a tekintetben. *Eicha bei Römlind* (Türingia) *Reihendorf* településszerkezete és a csűrök telepítése pl. kísértetiesen egyezik a Károlyfalváról készített térképpel.¹² Vitára ad azonban okot, hogy ez a településforma más területeken is kialakult pl. Hejcén (Zemplén megye), tehát mégsem teljesen német hatás.¹³

A települések egyes telkeit általában kerítések határolják. Igen gyakori azonban, hogy a telkek homlokvonalaán nincs kerítés. Erre több példát találtam Rátkán és Károlyfalván is. Külön kell szólni a Rátkán található kőkerítésekről, melyek igen esztétikusan zárják le a lakótelket az utca felőli oldalon. Építészeti megjelenésük súlyos és határozott (9. kép). Gyakori az egyszerű kőkerítés, melyben szabálytalan alakú köveket raktak egymásra. Kötőanyaguk mész volt. A kő–fa–tégla együttes alkalmazása a kerítéseknél, az építők kiváló esztétikai ízléséről tanúskodik.

A telkek beépítettsége az adott réteg társadalmi, vagyoni helyzetétől függött. Az 1869. XII. 21-én készült felmérésekből készített összegzés képet ad arról, hogy milyen arányban jelentek meg a melléképületek a telkeken. *Rátka*: 85 lakóházat jegyeztek fel. Melléképület csupán 5, csűr pedig 13 lakásnál hiányzik.

Hercegekút: 147 lakóházat mértek fel, ebből 9 háznál nincs melléképület (lelkész, jegyző, csizmadia stb. esetében). 18 esetben nem jelölik a csűrét. A legszegényebb cselédek házánál szintén nem volt csűr és más melléképület sem.

11. Mendöl T., 1963. 243–344.

12. Torsten G., 1977. 8.

13. Juhász Á., 1977. 109–110.

Károlyfalva: 80 lakóházat jelölnek a felmérések. Ebből a csűr mindössze 7 lakásnál, az istálló kettőnél nincs jelölve. Hercegkút és Károlyfalva esetében az összeírás a családfejek 95%-ánál *földművesnek* jelöli a foglalkozást. Rátkánál a 94% földbirtokos.¹⁴ Bár ez utóbbi névhasználat helytelen, mégis az 1869-es felmérés nyilvánvalóan a vagyoni helyzet megkülönböztetésére a földdel rendelkezők megjelölésére irányul és nem a hagyományos értelemben vett nemesi réteget jelöli.

A német telepesek nem voltak könnyű helyzetben, hiszen legelső tevékenységük az volt, hogy házakat építsenek, új települést teremtsenek. A Hercegkútról szóló monda szerint évekig földházakban laktak, mert a herceg a szerződés ellenére sem biztosította a telepeseknek az építőanyagot. Kemencéjük is csak egy volt, amelyben a családok sorban sütötték a kenyeret.¹⁵ A magyar nyelvet nem beszélő telepesek egymásra voltak utalva. A közös boldogulás, a házépítés, az új otthon teremtésének reménye és szükségessége az összetartást még jobban fokozta. Balassa Iván írja, hogy az összetartás a házépítés esetében is megnyilvánult. „Magam láttam és fényképeztem amikor közel százan jöttek össze egy ház felépítéséhez. A gazda étellel, itallal jól tartotta őket.” Az összetartás megnyilvánult a vallási ünnepeknél is.¹⁶ *Burger Ignác* (77 éves) Károlyfalva, Rákóczi u. 19. sz. alatti lakos elmondta pl., hogy a hercegkúti búcsúra szeptember 8-án szekerekkel és gyalogosan is mentek. Hercegkúton sok volt a rokon, de az idegeneket is vendégül látták. A május 16-i Nepomuki Szt. János búcsúra Károlyfalvára ugyanígy jöttek a hercegkútiak. Rátkán is sok volt a rokon a beházasodás miatt, de a távolság túl nagy volt az állandó kapcsolattartáshoz. A lakodalmat három napig tartották és érdekes módon mindig kedden. Részt vett rajta az egész falu.

Rátkán, Károlyfalván és Hercegkúton az 1869. XII. 31-i állapot szerinti felmérés rögzítette a foglalkozást is. A felmérésben nem található kőműves, ill. a házépítés tudományát értő foglalkozás. Károlyfalván viszont *Burger Ignác* és *Müller Miklós* elmondták, hogy a tetőszerkezetet általában a Hercegkútról jött ácsmesterek állították össze. A házépítésnél az anyagot a gazda adta. A fogadott mester 6–8 emberrel dolgozott és olykor három építkezésen is dolgoztak egyszerre. A házat kimeszelve adta át. A segédmunkát a rokonság és a falu adta. A ma is látható kőből rakott boltívek, boltozatok a kőművesmesterek hozzáértését tanúsítják. Az egyszerűbb építkezést a gazda maga is elvégezte. A gerendavázás sertésólat mindenki maga készítette, a fát, gerendát kifaragták és segítséggel összeállították.

A Zemplén-hegységet a XVIII. sz. második feléig szinte kizárólag a faépítéssel jellemezte. A faépítkezés háttérbe szorulásának okai egyrészt az erdőterület csökkenésében, másrészt a XVIII. sz.-i *úrbérendezésben* keresendők. Ez utóbbi végrehajtása során ugyanis jelentős erdőterületeket veszített a jobbágyság és a racionális erdőgazdálkodás értelmében korlátozták az épületfa kitermelését. Az 1772-es helytartótanácsi rendelet előírta, hogy épületfát csak a tetőszerkezet és a nyílászárók építésére lehet kitermelni.¹⁷

14. Fölvételi ív 1869. Rátka XV.–16/72; Károlyfalva XV.–16/31; Hercegkút XV.–16/101.

15. *Balassa I.*, 1959. 43.

16. *Balassa I.*, 1959. 45.

17. *Dám L.*, 1981. 67.

10. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 76. sz. kőkeretes ajtó szellőzőnyílással

Ennek közvetkeztében Rátka, Károlyfalva és Hercegkút lakóházai kőből épültek. Az építőanyag beszerzése a Hegyalján található kőbányákból történt. Károlyfalvának a *Kapitány-völgyben* volt kőbányája, de ismert volt a *nyilazói* és a *hosszúföldi* kőbánya is.¹⁸

A kőfal alá készítettek alapot. A falat 40–80 cm mélységű árokba kezdték el építeni. A szabálytalan alakú köveket egymásra rakva jól megdöngölték.

A felmenő fal vastagsága 50–60 cm, kötőanyaga a *sár* és a *mész*. A falat kívül-belül vakolták és fehérre meszelték. A terepet előkészítették, egyenesre, vízszintesre faragták. Található azonban olyan telepítés is, amikor a lakóépület a terepviszonyokat követve, eltérő gerincmagasságú tetővel épült. Ez Rátkán a Vasút u. térségében figyelhető meg.

Az ajtók, ablakok fölötti áthidalás megoldása egyenes vagy íves. Ez gyakran egy lakóépületen belül is változik. Az egyenes áthidalást *kőkeret* beépítésével, az íveset *boltív* rakásával oldották meg. A kettőt együtt is alkalmazták úgy, hogy előbb a boltívet rakták ki kőből, majd a kőkeretet építették be. A bejárati ajtókat Károlyfalván öt elemből álló kő nyílászáró beépítésével képezték. Az áthidaló gerenda két részből állt, a két rész között 6–8 cm magas, az ajtó szélességének megfelelő szellőzőnyílást faragtak. Ez biztosította az állandó léghuzatot a szabadkémény számára (10. kép). A kő nyílászárókat díszítették, amelyről a későbbiekben szó lesz. Természetesen használták a fa nyílászárókat, a fa áthidaló gerendákat is. Az ajtók rendszerint szimplák. A kamraajtó és a pitvarajtó előtt megfigyelhető a *félajtó* vagy *rács*. Feladata, hogy a kisállatokat kizárja az épületből.

18. Balassa I., 1973. 308.

A rácsot képező leceket szintén motívumok díszítették (11. kép). A sarokléc köből faragott tányérkában forgott.

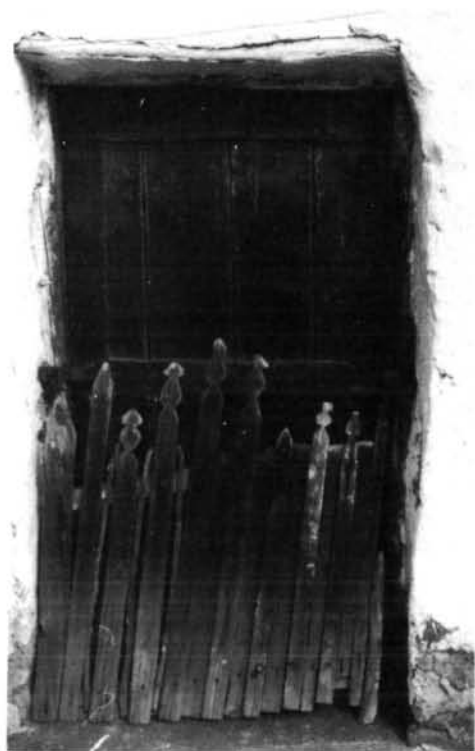
A mennyezetformák közül a legelterjedtebb a *felülborított gerendafödém*. A főfalakon futnak a talpszelemenek és erre merőlegesen 1–1,2 m-re egymástól fektetik a födémgerendákat. Ezekre szegezik a 4–5 cm vastag pallókat. A födémeket a padlástérben letapasztották. 30–40 évvel ezelőtt megjelent a *stukatúr*, a sima mennyezet. A födémgerendákat alulról fenyődeszkákkal borították, nádat vagy fűzfavesszőt szegeztek rá és bevakolták, végül fehérre meszelték.

A Zemplén hegységben a *szarufás fedélszék*, vagy egyszerű fedélszék szinte kizárólagos. Ez jellemző a vizsgált településekre is. *Ágásfás*, szelemenes tetőszerkezetet nem találtam. Formai szempontból általános a *nyeregtető* és a kontyolt nyeregtető alkalmazása. A legrégebbi házak Hercegkúton *kontyolt nyeregtetővel* épültek és a tetőfedés *zsúpmatring* vagy *nád* volt (Sparendach, Strodach).¹⁹ Használatos volt a *zszindely* is. Ezeket a tetőfedési módokat, rövid élettartamuk miatt 1910-től folyamatosan felváltotta a bádoglemez-, a pala- és a cserépfedés. Egy-egy hercegkúti csűr-nél még ma is látható a zsúpfedés.

A népi építészet kutatásának lényeges eleme a lakóházak alaprajzi tagolódásának vizsgálata, hiszen az alaprajzban tükröződik az építető szándéka, életmódja, gazdasági és társadalmi helyzete. Az alaprajz döntő módon meghatározza az épület térbeli megjelölését, egymáshoz kapcsolja a különböző rendeltetésű helyiségeket, fellelhető benne a generációkon keresztül hordozott hagyomány is.

Az Zemplén hegység vidéke az ún. északi házvidékhez tartozik.²⁰ Ez a háztípus eredetileg egy ablakkal épült, de később az arányosság kedvéért két ablakot építettek. A tehetősebb gazda házának elengedhetetlen részei; az *elsőház*, a *pitvar*, a *hátsó ház*, mely télen egyúttal konyha és hálószoba is, ill. a hátsó ház helyett *kamrát* is építettek.

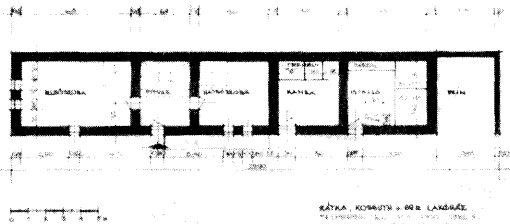
A három német település lakóházairól, építkezéséről szinte alig maradt leírás. Népi építészeti értékeket rögzítő felmérés, adatrögzítés ezidáig nem történt. Éveken keresztül tartó néprajzi kutatást Balassa Iván végzett e területen, aki Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokaier Bergland c. munkájában megállapította, hogy a három falu anyagi kultúrája teljes hasonlóságot mutat a magyar falvakéval. Eltérő vonásokat főleg az építési módban lehet megfigyelni, abban többek között, hogy a háznak azon a részén, amelyik az utcára néz, a nagyszoba mellett egy keskeny kis kamrát lehet megfigyelni.

11. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. rács

19. Balassa I., 1973. 294.

20. Dám L., 1981. 67.

12. kép. Rátka, Kossuth u. 69. sz. lakóépület alaprajza

A kis kamra ablaka az utcai homlokzatra nyílt és így ezen a homlokzaton három ablak volt látható. A kamra bejárata a pitvar hátsó falán található. A szerző megállapítja továbbá, hogy az öreg házak mind eltűntek Hercegkúton.²¹

Fridrich Jakob Fuker, német orvos 1785-ben jegyezte fel Rátkáról, hogy a házak elsősorban jobb építési módjaikban különböznek a magyar és szlovák falvak házeitől és nem abban, hogy tisztábbak.²²

A *Balassa Iván* által említett eltérő vonásokat csak részben tudtam igazolni kutatásaimmal, mert elsősorban Hercegkúton ma már csak egyetlen öreg ház található, ez azonban nem hordozza ezeket a jegyeket. A többit az idők folyamán fokozatosan átépítették. Rátkán is csak egy épületet találtam (Kossuth u. 96. sz.), melynek alaprajzán megfigyelhettem a nagyszoba melletti keskeny kamrát, bár meg kell jegyezni, hogy az utcai homlokzaton korábban ajtó volt és a kamrában kereskedést folytattak.

A lakások alaprajzi elrendeződése a vizsgált településeken igen változatos, mégis megkísérlek bizonyos jellemző alaprajzokat mint legáltalánosabbakat kiemelni és elemezni. A kiválasztáshoz nagyon jó alapot jelentett Rátka, Károlyfalva és Hercegkút 1869. évi *Fölvételi íve* a népesség és háziállatok számlálásáról, valamint az elengedhetetlen helyszíni felmérés. A Fölvételi ív ugyanis a lakóházra vonatkozóan is tartalmazott különböző adatokat, pl. lakásszám, szobaszám, kamra, istálló, csűr, pince stb.²³ Összességében megállapítható, hogy a legelterjedtebb alaprajzi elrendeződések az alábbiak voltak:

I. Szoba + pitvar + kamra: Rátkán 48%, Károlyfalván 70%, Hercegkúton 40% az elterjedés aránya.

II. Szoba + pitvar + szoba + kamra: Rátkán 8%, Károlyfalván 25%, Hercegkúton 50%.

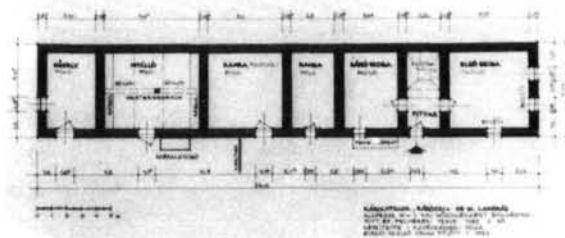
III. Több lakóegységet tartalmazó típus (Mehrfamilienhaus). Általában két lakásról van szó, csak Rátkán jelent meg nagyobb számban, elterjedése 45%. A kamrák száma nagyon változó, gyakori a két kamrás lakóépület. Sok esetben az alaprajz csak a kamrák számának változásával módosult. A helyszíni kutatások alkalmával készített felméréseket, fényképeket a következő oldalakon folyamatosan mutatom be.

A Rátka, Kossuth u. 69. sz. alatti lakóépület alaprajzát vizsgálva több érdekességet lehet megfigyelni (12. kép). Waner Gyuláné 82 éves tulajdonos elmondása alapján mind-

21. *Balassa I.*, 1973. 294–300.

22. *Balassa I.*, 1975. 83.

23. Fölvételi ív 1869. Rátka, Károlyfalva, Hercegkút.

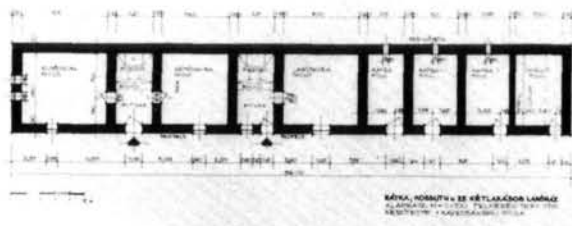

13. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz. lakóépület alaprajza

két szobában volt kemence. A lapos tetejű kemencéket sárgára, pirosra vagy fehérre színezték. Az épület kőből épült, szabad kéményes. A főzés, sütés színtere a hátsó szoba volt. A kamrában látható hombárban néha 30 q búzát is tároltak. Az istállóban a tyúkól az ajtótól jobbra helyezkedett el, külön helye volt a növendékmarhának és a szalmának. Ezt az elrendezést azonban csak egy-két esetben figyelhettem meg. A learatott gabonát először a szén alá hordták be. Az udvar keskeny és kicsi, mindössze 8,5 m széles. Waner Gyuláné mondta: „Kicsi volt az udvar ezért nem építettünk csúrt, mert nem tudtuk volna behordani az élelmet.”

Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz. alatti lakóépület alaprajzán lemérhető a fejlődés az előző lakóházhoz viszonyítva (13. kép). A kemence kikerült a szobából, a pitvar felől konyha lett, a főzés, sütés tevékenysége itt zajlott. A kemencének ma már csak a helye látszik. A datálás szerint az épület 1823-ban épült. Az alaprajz egy kamrával bővült, ami tulajdonképpen magtár. A kisebbik kamrában tartották az élelmiszert. Az istálló nagyméretű, két jászol található benne, ami jelentős állattartásra utal. Az istállóban a felülborított gerendafödémest mestergerenda tartja, melyet még külön faoszlop támaszt alá. A kőkeretes ablakot copf díszítés övezi.

A kétlakásos vagy többlakásos lakóépületek száma Rátkán 1869-ben már mint utaltam rá, a lakóépületeknek mintegy 45%-a. A Rátka, Kossuth u. 25. sz. alatti lakóépület alaprajzából is megállapítható, hogy két család lakta, egy módosabb és egy szegényebb (14. kép). Ha két gazdaságilag önálló család lakott együtt, akkor a családok külön-külön kamrával rendelkeztek. Az istálló és a csűr legtöbb esetben közös használatú volt. A kemencék lapos tetejűek, hasáb alakú kemencék voltak.

14. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. kétlakásos lakóépület alaprajza

A többlakásos lakóépületek használati módja és a cseléd-birtokos viszony alakulása.

E kérdéskörrel a fejezet keretén belül is indokolt foglalkozni. A többlakásos lakóépületek megépítésének szükségességét a rendelkezésre álló iratok alapján nem sikerült megnyugtató módon tisztázni. Rátkán és Károlyfalván az idősebbek tudomása szerint a szűkre szabott lakótelkeken a családok, a rokonok de az idegenek is kénytelenek voltak kezdetben összeszorulni, így az építés és a boldogulás könnyebb volt. A kezdeti *birtokos* + *birtokos* viszonyból fokozatosan alakult csak ki az eltérő gazdasági fejlődés hatására a *birtokos* + *cseléd* viszony, ami azt jelentette, hogy a szerényebb lakrészt a cseléd foglalhatta el, miután a volt birtokos újabb, nagyobb házat épített, vagy elszegényedve cselédsorba jutott és maradt. A Rátkára vonatkozó Fölvételi ív a lakáshasználatnak és a tulajdonviszonyoknak ilyen irányú alakulását részben igazolja, mert a legnagyobb számban tulajdonos + tulajdonos bejegyzést találunk, de érdemes ezt néhány példán is bemutatni, mert az *együttlakásra* más változatot is találunk bőven.²⁴ Pl.:

Major u. 1. sz. Groszman Emanuel I lakás haszonbérelő, Kéri György II lakás béresgazda.

Fő u. 2. sz. Holczrajter József I lak. földbirtokos, Holczrajter János II lak. földbirtokos.

Fő u. 5. sz. Braun Ignác I lak. földbirtokos, Braun Antal II lak. földbirtokos.

Fő u. 6. sz. Tirk Józsefné I lak. tulajdonos, (Wachter Anna), Tirk György II lak. napszámos.

Fő u. 8. sz. Erva Lajos I lak. községi jegyző, Rajnauer Ignác II lak. elemi tanító és felesége, Jászai Erzsébet (szül.: Abaújszántó 1810).

Fő u. 21. sz. Gintner Ignác I lak. földbirtokos, Tirk János II lak. napszámos.

Fő u. 22. sz. Soltész János I lak. napszámos, Baumli Ignác II lak. napszámos.

A Fölvételi ív a népesség alakulásáról is tájékoztat és feltárja a német–magyar arány, a keveredés, a beházasodás viszonyait is 1869-ben.

Károlyfalva: Földműves 80 fő német; 15 fő magyar; Német név 373 db; Magyar cseléd 15 fő; Magyar név 75 db (Rák, Juhász, Kerekes, Bodnár, Kis, Nevelős a leggyakrabban előforduló nevek).

Hercegkút: Földműves 76 fő, ennek 98%-a német; Magyar cseléd 13 fő; Német cseléd és napszámos 36 fő; Beházasodás 2 fő (magyar részről).

Rátkán: Földbirtokos 79 fő, ennek 94%-a német; Magyar cseléd 18 fő (Réti, Karsai, Fülöp, Flórián, Ács); Német cseléd 20 fő (Waller, Vanner, Braun, Hauschel, Toller, Miller a leggyakrabban előforduló nevek).

A földműves és a földbirtokos megjelölés a családfő foglalkozását, ill. státusát jelenti.

Összegzésképpen: megállapítható, hogy a magyarság 1869-ben kimutathatóan jelen volt a német falvakban. Károlyfalván viszonylag több magyar élt, ez Sárospatak közelségével magyarázható. A magyarok aránya 26%, ennek a fele földműves a másik fele cseléd. Hercegkúton a magyarok aránya 10% körüli és a cselédséget jelenti. Itt a német cselédség aránya magasabb, ez is mutatja a falu elszigeteltségét. Rátkán a magyarok jelenléte 18–20%, ez jórészt szintén a teljes cselédség aránya. A beházasodás nem jelentős mértékű.

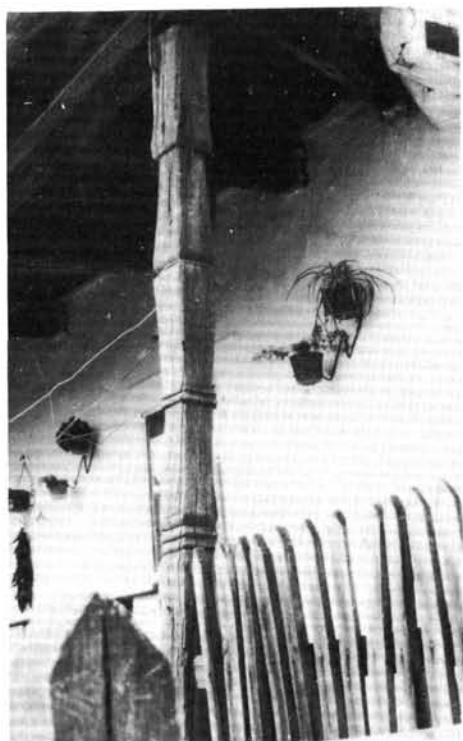
24. Rátka Fölvételi íve 1869. XV.–16/72.

15. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 55. sz. lakóépület

16. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 45. sz. kétlakásos lakóépület

17. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 17. sz.
tornácos lakóház faragott oszlopa

A módosabbak az oszlopokat motívumokkal díszítették, faragták. Szép példája ennek a 17-es képen látható oszlop. Ez volt az egyetlen faragott oszlop, amit a három település kutatása során találtam. Kőből épített tornác Rátkán, a Vasút u. térségére jellemző (18. kép).

18. kép. Rátka, Kossuth u. tornácos lakóépület

Népi építészetünk jellegzetes eleme a *tornác*. Funkcionális és alaprajzi szempontból is érdeke. A főhomlokzat előtt húzódva jelentősen befolyásolja az épület esztétikai, formai értékeit. A tornác külső megjelenése minden esetben kifejezi a gazda társadalmi rangját is. A tornác tulajdonképpen a ház kiszélesített és oszlopokkal alátámasztott eresze. Feltehetően igaz az, hogy a múlt század második felében a tornác nem volt általános Észak-Magyarországon. Rátka, Károlyfalva és Hercegekút népi építészetében nem volt jellemző a tornác alkalmazása. Jellemző viszont a széles ereszt, amit a legöregebb házaknál láthatunk (15. kép). A 15–16-os képen bemutatott lakóházak a tornác nélküli épületek legszebb és legjellemzőbb képviselői a vizsgált településeken. A tornác kialakítására itt is találunk azonban szép megoldásokat. A fatornác egyszerű példája az, ha a ház hosszanti homlokzata előtt négyszög, kör vagy más formára faragott oszlopok sorakoznak 2–3 méterenként. Ezekre gyakran gerendát fektettek 1 m magasságban. Ez volt az ún. *könyöklő*.

19. kép. Rátka, Kossuth u. 25. sz. lakóépület utcai homlokzata

A nyeregtető elterjedése lehetővé tette az oromzatok *díszítését*. A Zemplén hegység lakóházainak vakolatdíszes oromzatai reliefszerű virágelemekkel, csillagot, madarat, szívet ábrázoló díszítésével a népi építészetünk legszebb alkotásai közé tartoznak. Mindhárom faluban a nyeregtető alkalmazása volt az általános. Ennek megfelelően a homlokzat díszítése kezdettől fogva építészeti problémát jelentett. Az oromzat igényessége utalt a gazda társadalmi és gazdasági helyzetére. Deszkaoromzat ma már alig található. A függőlegesen felszerelt deszkákon díszítés nincs, legfeljebb befűrészeléseket találunk. Díszítés a nyeregtető kis-kontyolása esetén az ereszdeszkán látható. Károlyfalván az ereszdeszkán alapvetően kétfajta díszítés azonosítható:

a) Az ereszdeszkán szabályos félköröket képező, kifelé domborodó motívum van, a közepén kifűrva.

b) Az ereszdeszkán két-két félkör és közöttük egy hosszabb ív ritmikusan változik. A kiképzésük homorú.

A kőből és *paticsfal*ból készített oromzat kívülről sima, fehér meszelést kapott. Az egyhangú felületet vakolatrátétekkel, díszítésekkel igyekeztek megtömi. A díszítések-

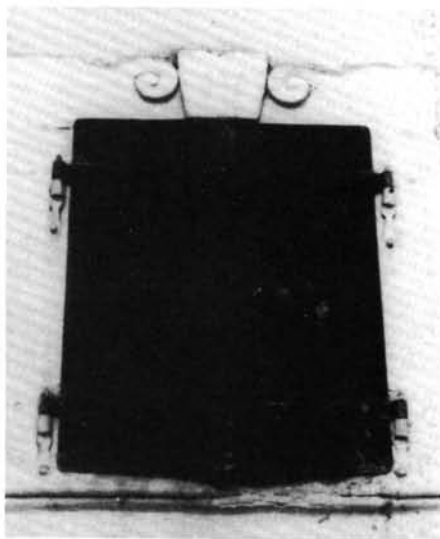
20. kép. Rátka, Iskola tér 1. sz. copf stílusú díszítéssel lakóépület

ben a klasszicista és copf stílusjegyek ismerhetők fel. A homlokzat gazdagítására való törekvés jellemző a vizsgált településeken is. Ez sok esetben nem csak az utca felőli homlokzatra vonatkozik, hanem jelentkezett az udvar felé eső falfelületen, pl. az ablakok fölött is. Az oromzat díszítésénél elsősorban a *szerkezeti felépítést* igyekeztek hangsúlyozni, a falak, földém, ablak, tetősík vakolatrátétes kiemelésével vagy körülhatárolásával. Ez a tanulmányban bemutatott házak mindegyikére jellemző (19. kép).

A klasszicizmus józansága, fegyelmezettsége mellett megjelenik az oromzatok, különösen az ablakkeretek játékos *rokoko* és *copf* díszítése (20. kép). Az oromzatok díszítése Rátkán és Károlyfalván különösen szép. Az oromzaton látható fülkéket vallási okokból képezték ki. Ezeket Rátkán ma is ilyen célokra használják. Károlyfalván a Rákóczi u. 55. sz. alatti ház homlokzatán három darab kiképzett fülke található, melyet szintén vallási célokra használnak. A középső alapszíne *kék, fehér csillagokkal*, a két szélső alapszíne *piros*, díszítés már nem ismerhető fel. Az oromfalon fülkék hiányában a szellőző ablakok fölött gyakori vakolatrátétellel kiképzett kereszt. A homlokzatok díszességét emelte az ajtó, de főleg az ablakkeretek díszessége. Ezt vagy vakolatrátétellel képezték, vagy ha az ablakkeret kőből készült, a díszítést a kő áthidaló gerendába faragták. Az áthidaló gerendák faragott motívuma főleg a *virág, levél*, esetleg *szőlő*. Ez a fajta díszítés csak Károlyfalván jellemző és ma is gyönyörűeket lehet látni. Az ablak-, ajtókereteket a *nyilazói* bányában készítették, a kőfaragó ott faragta ki a díszeket. Károlyfalvára jellemző még a vasból öntött ablakvédő táblák használata (21–22–23. kép). Az ablaktáblák motívuma főleg a *virág*. Hercegkúton ma már csak egyetlen házon maradt meg a vasból öntött ablaktábla.

21. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 20. sz.
áthidaló gerendába faragott levél
és virágdíszítés, díszített vas ablaktáblákkal

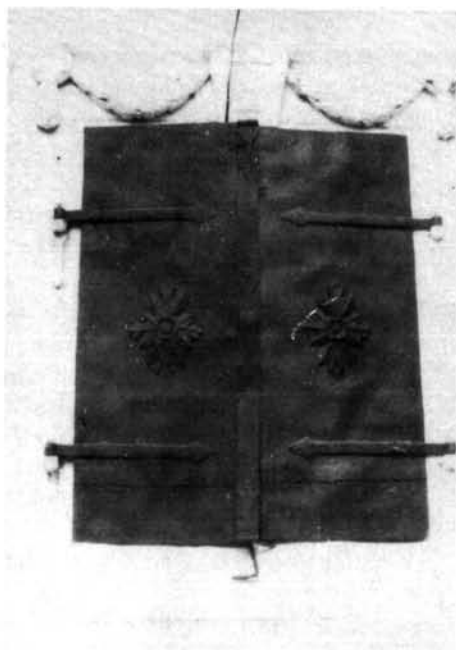

22. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49. sz.
ablakkeret és vastábla díszítéssel

Az 1869. évi Fölvételi ív Károlyfalván és Hercegekúton is említi a kovácsműhelyt. Nem volt adat azonban arra, hogy a táblákat itt helyben készítették-e. A kovácsinast Buday Ferencnek hívták. *Hercegekúton* a melléképületek (istálló, kamra) ablakkereteit pirosra festett téglával hangsúlyozták. A boltív záróköve szintén festett volt, de rendszerint nem téglá, hanem kő és ebbe is motívumokat faragtak. Ma már csak a nyomai láthatók. Rátkán az ablakokon rendszerint fatábla volt.

A tűzhely az ember mindennapi életével annyira szoros kapcsolatban volt, hogy ennél fogva a lakóház középpontja lett. Az életmódváltozás azonnal jelentkezett a tüzelőberendezés rendszerében is. A tüzelőberendezés szerves része a füstelvezető szerkezet. A legrégebbi házaknál a szobában, mint az épület legfőbb helyiségében helyezkedett el a ház tüzelőberendezése, a belső fűtésű, hasáb alakú kemence. Tüzelőnyílása fölé sövényből, fából készült füstelvezető kabola borult. A kemencék anyaga kő- vagy favázra tapasztott sár. A kabola a kemence füstjét a mennyezetet áttörve, a padlástérbe vezette. Ebben az időben a kémény mint füstelvezető ismeretlen volt.

A múlt században az Alföld felől terjedni kezd a *szabad kémény* alkalmazása. A szabad kémény a pitvar felét borítja be. A kémény a pitvar falaira támaszkodva, egyre szűkülve tör a magasba. Elejét mestergerenda vagy boltív tartja. A szabad kémény anyagát tekintve készülhet kívülről tapasztott faváz szerkezetből, valamint kőből.²⁵ A szabad kémény megváltoztatta az eddig használatos füstelvezetési módot. A kabola most már a füstöt nem a padlástérbe vezette, hanem a pitvar falát áttörve a kémény alá. Ebben az esetben a kemence még a szobában maradt. A fejlődés következő lépcsője az, amikor a kemence kikerül a szobából és a pitvarba a szabad kémény alá épül. Formailag változatlan marad, de általában az oldalpadkát elhagyták. A füst a kemence száján át távozott a szabad kéménybe. A jobb huzat érdekében füstelvezető kürtöt is építettek egyes kemencéknél (lásd a 26. kép). A konyhai kemencéhez a padkán gyakran építettek ún. padkatűzhelyet (lásd 25. kép). Rátka, Károlyfalva és Hercegekút házai kőből épültek és így a szabad kéményeket is kőből építették. A ma is látható boltívek magas fokú építészeti felkészültségről tanúskodnak. Szobában lévő kemencét nem találtam, csak a helye látszik egy-egy régebbi háznál. A szobában lévő kemencére Vanner Gyuláné Rátka, Kossuth u. 69. sz. alatti lakos elmondása alapján is következtethetünk (lásd lakóház c. fejezetben). A pitvarban lévő kemencére ma is számos példát találtam. A kemence lapos tetejű, hasáb alakú és

23. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 49.
ablakkeret és vastábla díszítéssel

25. Gönyei (Ébner) S., 1939. 127.

24. kép. Rátka, Kossuth u. 94. sz. kemence

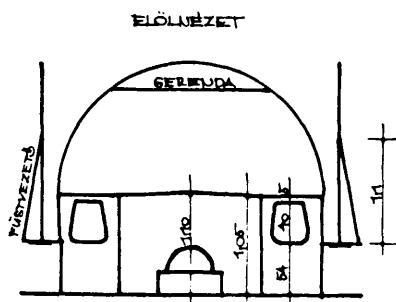
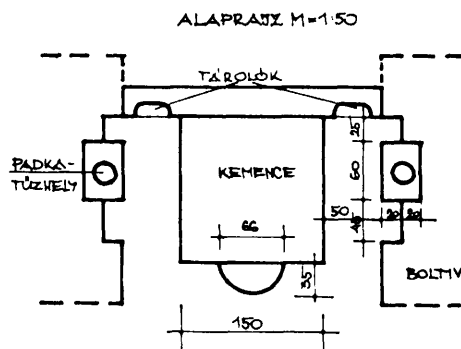
kenyeret sütöttek. A két oldalán látható főzőpadkát főzésre és palacsintasütésre használták. A főzőpadkától a füstöt külön kiképzett füstelvezető vezette a szabad kémény alá. A padkán *beépített edénytárolókat* találunk (25. kép).

A sarkos elrendezésű kemence lépcsős kialakítású volt. A „lépcső” felső részében *sütőket* alakítottak ki, és Stumpf Györgyné Rátka, Kossuth u. 96. sz. alatti lakos elmondása alapján a *zsidók csólendokat* sütöttek benne. A kemencével ellentétes sarokban itt is megtalálható a főzőpadka, amit a legtöbb esetben palacsintasütésre használtak és száraz fával tüzeltek alatta (26. kép).

A településeken a tüzelőberendezések fejlődése ma is jól nyomon követhető, hiszen Rátkán sok helyen használatos még a kemence, de a legtöbb helyen a szabad kéményt bedeszkázták, és helyet kapott a modernebb tüzelőberendezés pl. a *masina, cserépkályha* stb. Károlyfalván a Rákóczi u. 67. sz. alatt *öntöttvas kályhát* is találtam, aminek vízmelegítő része is volt. Hercegkúton az udvaron megjelent a *füstölő*, ami azt mutatja, hogy a szabad kémény végképpen kiszorult az időszakos használatból is.

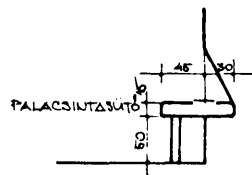
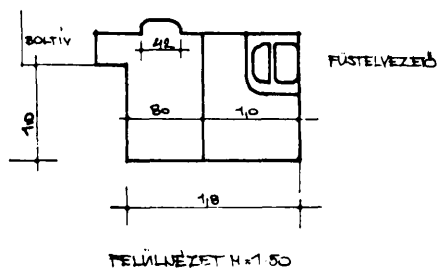
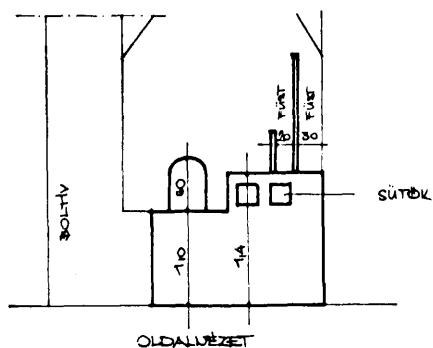
A település képe – telek c. fejezetben már utaltam rá, hogy Rátka, Károlyfalva és Hercegkút telepesei 95%-ban földművesek voltak, ezért számukra rendkívül fontos volt az állattartás megfelelő szinten tartása. A telepések az udvart tekintették a paraszti munka legfontosabb helyének. A mezei munkák befejezése az udvaron történt, és kötődött valamelyik gazdasági építményhez (pl. csűr, kamra stb.). A gazdasági építmények éppen úgy, mint a lakóépületek, hű képet adnak a család gazdasági helyzetéről, vagyonáról. Szerkezetileg és formailag a rendeltetésnek vannak alárendelve, amit betöltenek. Két nagy csoportba sorolhatók:

1. *Az állattartás építményei:* Az istálló (Stall), az állattartás fő helye, az igavonó állatok tartására szolgált. Helye mindig a lakóház végében azzal egy fedél alatt volt kijelölve. Az istálló nagysága a gazdaság erejétől függött. Falazata, építése, szerkezete, fedése szinte megegyezett a főépületével. Szélessége igazodott a lakóházéhoz, hosszúsága a tartott állatok számától függött, de általában 4–8 m. Az istálló kialakításáról képet ad a lakóház fejezetben bemutatott három felmérési rajz is. A károlyfalvai műemléki házban

RÁTKA, KOSSUTH u. 94
HÁSBŐKEMENCE
FELMÉRÉSI RAJZ M = 1:50
KÉSZÍTETTE: KAVECSÁLYSZKI GYULA

25. kép. Rátka, Kossuth u. 94. sz.
kemence felmérési rajza

RÁTKA, KOSSUTH u. 96 BTUMPFHAUS
SARKOS ELRENDÉZÉSŰ KEMENCE
FELMÉRÉSI RAJZ M = 1:50
KÉSZÍTETTE: KAVECSÁLYSZKI GYULA

26. kép. Rátka, Kossuth u. 96. sz.
kemence felmérési rajza

nagyméretű istállót találtam. Az ajtó a helyiség közepén van, ablaka nincs. Az egyik jászolnál a tehének, a másikonál a lovak álltak, vagy a növendékmarhák. A rátkai ház istállója más elrendezésű. A bejárati ajtó jobb oldalán *tyúkól* áll. A jobb oldali rövidebb fal mellett a szénartartó (Heuhalter), mellette a növendékmarha helye volt, az ajtóval szemben a jászol (Futterkrippe) található. Az istállóban tárolták az állattartás különböző eszközeit pl. kaparó, villa, hám a falra akasztva. A megszaporodott állatállomány miatt a szénartartót az istálló bejárata mellett, az eresz alá építették meg úgy, hogy az ajtó felőli oldalon kb. 1 m magasságban nyílást hagytak rajta. A szálás takarmányt a padlásról közvetlenül a *külső szénartartóba* juttatták (28. kép). A külső szénartartó azonban csak Ká-

27. kép. Rátka, Kossuth u. 96. sz. ún. Stumpf-Haus kemencéje

28. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 39. sz. szénaledobó

rolyfalván mondható általánosnak. Az istálló ajtajára gyakran keresztet véstek a szerencsétlenség elkerülésére.

Az *ól*: a sertés és baromfi tartására építették. Mint a Zempléni hegység legnagyobb részén, Rátkán, Károlyfalván és Hercegkúton is a fából készült, zsilipelt falú, *gerendaváz* *hidasról* (Schweineknochen) volt a legelterjedtebb. Jellemzője, hogy két-három fiókos, de kifutóval nem rendelkezett. A disznókat ugyanis kora reggel kihajtották a kondákba és csak este tértek haza. A disznóól padlása a baromfiak számára nyújtott védelmet. A disznóól legnagyobb részben az istálló mögött hosszában, a telekhatáron vagy esetenként az istállóval szemben állt. Az elmozdítható épület helye az igényeknek megfelelően változhatott (29–30. kép). A baromfiól megjelent önállóan is. Rendszerint az eresz alá építették, a szénatartó mellé. Rátkán a Kossuth u. 65. sz. alatti lakóépület istállójában található a tyúkól. Erre azonban több példát nem találtam. A gerendaváz disznóól szerkezetének sajátossága, hogy padlásuk alkalmas a baromfiól kialakítására. Itt kapott helyet a tyúk,

29. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 67. sz.
hidasól a tetőtérben kialakított tyúkóllal

30. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 67. sz. hidasól

31. kép. Károlyfalva, Petőfi u. paticsfalú csűr

32. kép. Károlyfalva, Rákóczi u. 51. sz.
kőből épített csűr**b**első

A csűr**folyosó** keresztirányú, a kert felőli oldalon rendszerint zárt, de gyakori a teljesen nyitott csűr**folyosó** is. A csűr**folyosó** olyan magas és széles, hogy egy jól megrakott szeke**ret** könnyedén befogadott. A csűr**folyosótól** jobbra és balra találhatók a rakodók, (Lagerungsraum) melyeket a csűr**folyosótól** kb. 1 m magasságban gerenda választott el. A szeke**r** rendszerint a szérűben állt. A rakodókban a csűr**fiókokban** tárolták a szálás takarmányt (32. kép). Nagyobb parasztgazdaságoknál (Bauernwirtschaften) a csűr**höz** még hozzáépítettek egy kis épületet az egyéb takarmány tárolására. Góré**t** nem találtam a vizsgált területen.

Pincék: Az 1867. XII. 31-i Fölvételi ív alapján megállapítható, hogy szinte minden háznál volt pince. A szőlőművelés, borászat ma is jelentős tevékenység a három faluban, különösen a rátkai hegyoldal híres szőlőjéről. A pincék egy része a lakóházak alatt volt, vagy az udvaron. A lakóház alatti pincék bejárata rendszerint az eresz alatt volt. Károlyfalván és Hercegkúton a falu határában külön pincesor található. Ezek puhakőből kivályt lyukpincék, 26–30 m hosszúak. A kb. 10–12 m hosszú, keskeny folyosó után a pince**torokban** a pince kiszélesedik. Itt tárolják a hordókat. A pincéknek a módosabb gazdáknál két-három ága is volt. A kőből rakott boltíveket és belső bélésfalat csak utólag rakták be az omlás miatt. A hercegkúti pincék datálása 1871-től napjainkig terjed. A boltív fölötti háromszögbe gyakran faragtak keresztet a szerencsétlenség, a rossz termés megakadályozása céljából (33. kép).

Szín: a beltelek egyszerű gazdasági építménye. A legjellemzőbb fajtája a fásszín. Fél**tetős** építmény, elől nyitott, oldalt és hátul rendszerint be volt deszkázva. A színben tárolták a felaprított fát.

csirke. A szárnyasok az épülethez támasztott létrán jutottak fel a padlásra. A leg**régebbi** baromfió**lak** ketrecszerű tákolmányok voltak.

2. A földműveléssel kapcsolatos gazdasági építmények: Rátkán, Károlyfalván és Hercegkúton a földművelés vezető ága a gabonatermesztés és a szőlőművelés volt. Rátka lakói dohányt is termesztettek. Ennek megfelelően a legfontosabb gazdasági építmény a csűr és a pince volt.

A csűr**ben** csépe**lték** a gabonát és itt tartották a pelyvát, valamint itt tárolták a szálás takarmányt (lucema, lóhere, rozszalma, széna). A helyszíni kutatások során szerkezetileg kétfajta csűr**t** találtam. A kőből épített csűr elsősorban Rátkára jellemző. Ennek magyarázata a tályai kőbánya közelsége. A paticsfalú csűr Károlyfalvára és Hercegkútra jellemző (31. kép). Legtöbbet cseréppel fedtek, Hercegkúton a zsüpfedés volt gyakori. Alaprajzuk még a hagyományt követi. A csűrök belse**je** három részre tagolódott. A középső cséplő**rész** a szérű (Dresplatz).

33. kép. Hercegháti pincesor, a datálás 1871-ből fölötte faragott kereszt látható

Összefoglalás. Összefoglalásképpen röviden érdemes a legjellemzőbb sajátosságokra ismételten kitérni. A hegyközi falvak általában szegényebbek mint az általam vizsgált települések. Ennek egyik magyarázata az, hogy a betelepülés időszakában a német telepesek szerződésben rögzített előnyöket (pl. adókedvezményt) és földet kaptak, a házépítéshez pedig, ha nehezen is, de építőanyagot. Az úgynevezett földnélküliség, nincstelenség gondja itt nem úgy merült fel, mint a magyar falvak esetében. A telepesek kemény munkával művelték a kapott földet, jelentős állattartásuk volt és mindemellett szőlészettel, borászattal, Rátkán külön dohánytermesztéssel is foglalkoztak. Mindez lépésről lépésre jobb megélhetést biztosított mint a hegyközi magyar falvakban. A házak építési módja is jobb, általános a kőépítkezés, díszesek a homlokzatok. Hercegháton és Károlyfalván igényes a vas- és fémművesség. Érdekes módon a falvak egymástól eltérő népi építészeti sajátosságokat is mutatnak.

Rátkán található a legnagyobb számban a többlakásos lakóépületek. A csűrök kőből épültek és a telkek végét zárták le. Az épületek homlokzata díszes, de nem volt jellemző a vas ablaktáblák alkalmazása. A kutatás során csak fa ablaktáblákat találtam. Rátkán a Vasút u. térségében elterjedtek a kőtornácós lakóépületek. A településre jellemző az építészetileg esztétikus kőkerítések építése, melyek legszebb változata a kő-tégla-fa együttes alkalmazásával jött létre.

Hercegháton a legjellemzőbb az állattartás, szinte kivétel nélkül minden háznál nagy gazdaságra utaló csűr és állattartással kapcsolatos melléképületeket építettek. A csűr a gazdasági udvart és a kertet választotta ketté, ugyanúgy mint Károlyfalván. A csűrök

ebben a két faluban paticsból készültek. Hercegkúton a melléképületek (istálló, kamra) díszítése különleges, a téglá boltíveket pirosra színezték és a zárókövet mintázták. Ez a díszítés nem jellemző a másik két településre. Földrajzi helyzetéből adódóan ez a legzár-
tabb település, itt volt a legkevesebb a magyarok száma.

Károlyfalva sokban hasonlít Hercegkúthoz. A lakóépületek telepítésének sajátossága a közös udvarban épített két különálló lakóépület, a gazdasági részen pedig a szénaledobó alkalmazása. Teljesen egyéni a nyílászárók kiképzése és azok díszítése, a kőbe faragott virág, levél motívumokkal. A legnagyobb számban itt található ma is a díszített vas ablaktáblák. Említést érdemel még a faragott ereszeszka. A falvak azonos rendszerű és megoldású borospincéket építettek a környező hegyoldalakon.

Mindvégig izgalmas kérdés volt és maradt, hogy a telepések mit őriztek meg a távoli haza népi építészetéből. A Baden-Württemberg tartomány Schwarzwald néven ismert földrajzi területének a német népi építészetben több jellemző háztípusa volt. A „Schwarzwaldhaus” tipikusan hegyi ház (Gebirghaus), amelynél a domborzati viszonyok, a meredek lejtő meghatározó szerepet játszott. Ez rendszerint csak kétszintes lakóház építését tette lehetővé, ami jellemző is az egész Schwarzwald területére.²⁶ A többlakásos lakóház gyakori volt pl. Bernau környékén. A magastetős lakóházak padlástérét takarmánytárolásra használták ez volt az ún. Hochtenne, amibe a meredek domboldalról közvetlenül be lehetett hajtani a szekérrel. A településszerkezet a domborzati viszonyoknak megfelelően teljesen szétszórt volt. (Pl. Bernau és st. Blasien²⁷). Az itt megfigyelhető házak ablakait fatáblák védték.

A Tokaj-Hegyaljára 1750 táján betelepült németek a Schwarzwaldhaus-ból szinte semmit sem tudtak megvalósítani. Más társadalmi-gazdasági viszonyok és természeti adottságok közé kerültek és építészetükben a kialakult településszerkezetben alkalmazkodtak a magyar falvakhoz. A lakóházak alaprajzi tagozódása szinte azonos a magyar falvak lakóházaival. A Balassa Iván leírásából ismertetett alaprajzi eltérés feltétlenül jellemző lehetett, de erre ma már csak egyetlen példát találtam. Az azonban kétségtelen, hogy a Rátkán és Károlyfalván kialakult többlakásos lakóház sajátosan jellemző ezekre a településekre, emlékeztetve a Schwarzwaldhausra. A kovácsolt és öntöttvas ablaktáblák más településeken is megtalálható, pl. Alsóvadászon. A csűrök telepítése a Sachseni településszerkezettel azonosítható és nem a Schwarzwaldra jellemzővel, de ez sem kifejezetten német sajátosság, mert magyar falvaknál is megtalálható. (Pl. Hejce B.-A.-Z. megye). A Trautson herceg kezdeményezte telepítés ma is felismerhető a Tokaj-Hegyalján. A falvak összetartása ma már meglazult, a német nyelvet csak az idősebbek beszélik, de ennek megértése az irodalmi nyelvet beszélő számára szinte lehetetlen.

A MA MÉG FELLEMLHETŐ NÉPI LAKÓHÁZAKRÓL

Károlyfalva

1. Rákóczi u. 39. sz. Tornác nélküli lakóépület, kb. 120 éves (szoba–konyha–szoba–kamra–istálló) Vegyes falazat.
2. Rákóczi u. 76. sz. (1982-ben lebontásra kerül) Vegyes falazatú, tornác nélküli lakóépület. Lakatlan.

26. *Torsten, G.* 1977. 59.

27. *Torsten, G.* 1977. 85–88.

3. Rákóczi u. 67. sz. (Lauber József) Kétlakásos lakóépület gazdasági része. (Az épület eleje átépítve).
4. Rákóczi u. 55. sz. (Hózer János és a Hoffman család) Kétlakásos kő lakóépület. Az utca felőli lakás 1982-ben lebontásra kerül, romos.
5. Rákóczi u. 51. sz. A lakóépület erősen átépítve, de a nyári konyha és a gazdasági épületek értékesek. A pincén 188 dátum elmosódva.
6. Rákóczi u. 49. sz. (Bródi Andrásné) Az épület az anyagban részletesen feldolgozva.
7. Rákóczi u. 45. sz. Tornác nélküli lakóépület.
8. Rákóczi u. 41. sz. Tornácos lakóépület, az utca felőli részén átépítésekkel.
9. Rákóczi u. 33. sz. Tornác nélküli lakóépület.
10. Rákóczi u. 20. sz. Tornác nélküli lakóház.
11. Rákóczi u. 17. sz. Tornácos lakóház, az első oszlop faragott.
12. Rákóczi u. 18. sz. Csak az épület gazdasági része érdemel említést.
13. Rákóczi u. 16. sz. Utca felőli rész átépítve.
14. Dózsa Gy. u. 1. sz. Gulyások háza.
15. Dózsa Gy. u. 1/a. klasszicista homlokzatú ház.
16. Rákóczi u. Népi lakóházegyüttes.

Rátka

1. Kossuth u. 13. sz.
2. Kossuth u. 18. sz.
3. Kossuth u. 17. sz. (Hansel Györgyné és Müller Miklós) hatcsalados lakóépület, kb. 200 éves.
4. Kossuth u. 25. sz. (Külön feldolgozva) Máher László.
5. Kossuth u. 36. sz.
6. Kossuth u. 45. sz.
7. Kossuth u. 53. sz. Bodnár Jánosné.
8. Kossuth u. 65. sz. Gazdasági udvar a csűrrel.
9. Iskola tér 16. sz. Copf stílusú lakóépület, műemléki védelmet érdemelne.
10. Iskola tér 15. sz. Romos, lakatlan lakóház.
11. Vasút u. 10. sz. Tornácos lakóépület.
12. Vasút u. 12. sz.
13. Vasút u. 13. sz.
14. Vasút u. utolsó ház.
15. Mező Imre u. 3. sz.
16. Mező Imre u.
17. Kossuth u. 65. sz. (Braun Imréné 85 é.)
18. Kossuth u. 69. sz. (Vaner Gyuláné 82 é.)
19. Kossuth utca elején lakatlan épület.
20. Kossuth u. 94. sz. Meglévő kemence.
21. Kossuth u. 96. sz. (Stumpf Györgyné) Belső kemence, sarkos elrendezésű.
22. Kossuth u. 104. sz. (Özv. Vahner Ádámné 73 é.) Az épület kamra vége dongaboltozatos.

Hercegkút

Nincs említésre méltó régi épület

Az összesítés az 1982. IX–X., valamint az 1983. I–II. hónapban végzett felmérés alapján készült.

IRODALOM

- Balassa I.*, 1959. Német falvak a Tokaj-Hegyalján. BSz. III. 4. sz. 1973. A Tokaj-hegylajai német telepítések történetéhez. HOM. Évk. XII. 1974. Deutsche Siedlungen in Tokaj-Hegyalja. Neue Zeitung XVIII. 1975. Zur Geschichte der deutschen Kolonisation im Tokaier Bergland
- Barabás J.*, 1967. Scheuen auf ungarischen Sprachgebiet. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIII. Berlin.

- Borovszky S.*, 1906. Zemplén Vármegye és Sátoraljaújhely város. Bp. 1940. Magyarország Vármegyéi és Városai, XI. Zemplén. Bp.
- Dám L.*, 1981. Település, lakóház és házberendezés a Zemplén hegyvidéken. HOM. Évk. Miskolc
- Fölvételi ív* a népesség és a háziállatok számának alakulásáról az 1869. XII. 31–1. állapotoknak megfelelően. Rátka XV.–16/72; Károlyfalva XV.–16/31; Hercegekút XV.–16/101 Sátoraljaújhely. Levéltár
- Fényes E.*, 1844. Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben III. kötet. Pest
- Gönyei (Ébner) S.*, 1931. Régi tűzhelyek Borsod, Abauj, Zemplén, Bereg és Szatmár megyékben. NÉ. XXIII. 6–16.
- Juhász Á.*, 1977. Hejce településrajza. HOM Évk. X.
- Lengyel I.*, 1969. A rátkai német település. HOM. Évk. VIII. kötet, Miskolc
- Mendöl T.*, 1963. Általános településföldrajz. Bp.
- Szabadfalvi J.*, 1981. Kutatások és eredmények a Zempléni-hegység népi kultúrájának tanulmányozásában. HOM. Évk. X. Miskolc
- Takács S.*, 1902. Német települések a Tokaj vidékére. Gazdaságtörténeti Szemle IX. Budapest
- Torsten G.*, 1977. Alte Bauern hauser. München

**VOLSARCHITEKTUR DER ANGESIEDELTEN DÖRFER
RÁTKA, HERCEGKÚT UND KÁROLYFALVA
(TRAUTSONDORF, KARLSDORF)**

(Auszug)

Das Zemplén-Gebirge ist die östlichste Ausdehnung des Nördlichen Mittelgebirges. Sein Abschnitt in Ungarn ist nur ein Teil vom riesigen Gebirgszug, der von den Nordostkarpaten ausgehend in Richtung Süden verläuft. Die Region Zemplén wird auch als „Land der Freiheitskämpfe“ bezeichnet, da sie der Ausgangspunkt der antifeudalen Bewegung war.

Die Dörfer Rátka, Hercegekút und Károlyfalva befinden sich auf dem Gebiet des *historischen Zemplén*, in Hegyalja. Territorial ist dieser Abschnitt das südliche, südöstliche und südwestliche Randgebiet des Gebirges. *Hegyalja* ist eine der vier ethnographischen Regionen, die man im Bergland Zemplén unterscheidet. Hier hat sich ab dem 18. Jahrhundert allmählich der Weinanbau durchgesetzt. Im Leben dieser Region spielten der Rákóczi-Freiheitskampf und die anschließende Periode eine entscheidende Rolle. Nach dem Niederschlagen des Freiheitskampfes wurden die Rákóczi-Besitztümer unter den treuen – grösstenteils österreichischen und deutschen – Dienern des Habsburg-Hauses verteilt. Der neue Landherr von Hegyalja wurde der österreichische Herzog Johann Leopold Donath *Trautson*. Dieser Herzog hat in erster Linie deutsche Ansiedler zur Neuansiedlung herangeholt, da er deren Arbeit mehr vertraute. Die Ansiedlung der Dörfer Rátka, Hercegekút und Károlyfalva ging in den Jahren 1752–1754 vonstatten. Die Siedler kamen aus Baden-Württemberg, aus dem Schwarzwald, und aus der Umgebung von Schiltach und Lehengericht. Die Bedingungen zur Ansiedlung regelte ein mit dem Herzog abgeschlossener Vertrag. Die deutschen Dörfer haben sich gegenüber den ungarischen Dörfern bei Hegyköz allmählich einen besseren Wohlstand erarbeitet. Eine mögliche

Erklärung dafür ist, dass die deutschen Siedler zum Zeitpunkt der Ansiedlung vertraglich verankerte Vorteile (z. B. Steuernachlass) bekamen, ausserdem Boden und zum Hausbau – wenn auch schwierig – Baumaterial erhalten haben. Die sog. Bodenlosigkeit – Besitzlosigkeit – trat hier nicht so verschärft auf, wie im Falle der ungarischen Dörfer. Ihr Zusammenhalt war sehr gross, das erhaltene Land wurde mit harter Arbeit fruchtbar gemacht, eine bedeutende Viehzucht aufgebaut und darüber hinaus beschäftigten sich die deutschen Ansiedler mit Weinanbau und Winzerei, in Rátka wurde sogar Tabak angebaut. Die Bauweise der Häuser zeugte von einem höheren Standard als der der ungarischen Dörfer, der Wohnungsbau aus Stein war verbreitet, die Stirnseiten der Häuser waren prachtvoll und die Fensterläden aus Eisen gefertigt. Die angesiedelten Dörfer weisen aber in der Entwicklung und der Architektur auch abweichende Eigenarten auf.

Rátka: Ursprünglich war es ein ungarisches Dorf, aber in der türkischen Zeit wurde es ausgerottet. Wohngebäude mit mehreren Zimmern sind hier in grösster Anzahl anzutreffen (48%). Die Scheunen befanden sich am Ende der Grundstücke und wurden aus Stein gebaut. Die Fassaden waren hier am prunkvollsten, aber Fensterläden aus Eisen waren selten anzutreffen. Die Häuser mit Steindielen haben sich hier durchgesetzt. Eine Besonderheit stellen die bautechnisch schweren, aber ästhetisch schönen Steizäune dar.

Hercegkút: Hier herrschte die Viehzucht vor. In jedem Haushalt sind die Scheunen, die auf eine grosse Wirtschaft hinweisen, und die sich anschliessenden Nebengebäude aufzufinden. Die Scheune hat hier und in Károlyfalva den Wirtschaftshof in zwei Teile getrennt und wurde aus Lehm gebaut. Die Verzierung der Nebengebäude ist eigentümlich, die Gewölbe und Fensterrahmen wurden mit roten Ziegelsteinen geschmückt. Hercegkút ist die meistverschlossene Siedlung. Die Anzahl der von aussen angeheirateten ungarischen Landwirte war hier sehr gering.

Károlyfalva: Aussenheuabwerfer sind nur hier anzutreffen. Die zierlichen Eisenspalette sind bis heute bezeichnend. Im Laufe der Forschungen war bis zum Schluss interessant, was die deutschen Ansiedler aus den architektonischen Eigenarten ihrer fernen Heimat aufbewahrt haben. Das Andenken ihrer Regionen wurden in den Flurnamen erhalten. In der deutschen Volksarchitektur der unter der Bezeichnung Schwarzwald bekannten geographischen Region im Land Baden-Württemberg konnte man unterschiedliche Haustypen finden, diese waren typische Berghäuser. Aus dem Stil des Schwarzwaldhauses wurden von den Ansiedlern fast nichts verwirklicht. Sie kamen in andere wirtschaftliche Verhältnisse und Naturgegebenheiten und in den gebildeten Dorfstrukturen haben sie sich architektonisch den ungarischen Dörfern angepasst. Der Grundriss der Wohnhäuser war mit dem der ungarischen Dörfer im Zemplén-Gebirge beinahe identisch. Die Bauweise der Häuser mit zwei oder mehreren Wohnungen ist aber eine eigentümliche Art, die an die Häuser im Schwarzwald erinnert. Für Hercegkút war das Kammerfenster an der Fassade bezeichnend und so sind an der Strassenfassade drei Fenster zu finden. Von der Kammer ging es in die Diele und sie verlief entlang des Zimmers. Diese Anordnung ist heute nicht mehr zu finden.

Die Anbringung der Scheunen ist mit der Siedlungsstruktur in Sachsen und nicht mit der des Schwarzwaldes identisch, aber das ist nicht nur eine deutsche Eigenart, man findet das auch in anderen Siedlungen (z. B. in Hejce) wieder. In den Dörfern behalten in erster Linie die älteren Leute ihre Sprache und Gebräuche bei, aber dieses Gebiet bedarf noch weiterer Forschungen. Das Verstehen dieser ungewöhnlichen Mundart ist für alle, die nur der Hochsprache kundig sind, fast unmöglich.

Gyula Kavcsánszki